

A horvát-szerb kontaktzóna vizsgálatok szerb és horvát nézőpontú történeti fejlődése

II. rész

Végh Andor²

A második világháborúban önállósodó Horvátországban a horvát öntudatépítés sajátos formája jelent meg, és ennek jelentős publicisztikai hozadéka is volt. Nagyszámú szakirodalom látott napvilágot a dicső horvát múltból, az államtér méreteinek szükségességéről és a történeti horvát jogról, mely az önálló államiság létrejöttét volt hivatott bizonyítani. A munkák nagy része a szerb etnikumot, a szerb-horvát etnikai kontaktzónát egyfajta időleges rossznak tekintette. Tudományosan az „usztasa” irodalom a német nemzetszocialista, fasiszta ideológia egy ágának tekinthető. Az ekkor favorizált horvát tudomány legfontosabb célja az volt, hogy a szerb tudomány mitologizált állításaival szembemenjen, azokat megcáfolja. Ennek az egyik legkiválóbb példája Vatroslav Murvar „*Az igazságtalanságok forrásán (Na izvorima neistina)*” című munkája 1941-ből. A könyv módszeresen mutatja be és cáfolja meg a szerb tudományban meggyökeresedett valótlanosságokat az irodalmon, irodalmi nyelven, etnográfian és az etno-demográfián keresztül a földrajzi térszemléletig. Mindenképpen fontosnak gondoljuk ezt a művet, mivel egyrészt azt Horvátországban 1998-ban ismét kiadták „*A szerb igazságtalanságok forrásain*” címmel, másrészt, mert nacionalista alappal, tudományos-publicisztikai, és nem sovinszta jelleggel közelít ahhoz a témához, melyben azidőtájt (1941-ben és sajnos most is), az érzelmek domináltak. Jól tudjuk, hogy nem Murvar munkája volt az első, mely a „kontrapunkt” szerepét játszotta a szerb-horvát tudományos párbajban, azonban ennek a horvát tudományban azóta is jelenlévő indítéknak (mármint a cáfolási kiindulópontnak) azóta is követett példájáról van szó.

Az előbb említett romantikus tudományos párharc szerb párja ezidőtájt a csetnik mozgalom irodalma, amely valójában a szerb államiság korai, messianisztikus balkáni hivatását hangsúlyozta (hasonlóan említett elődeihez). Moljević „*Homogena Srbija*” című művében – hasonlóan Garašaninhoz – nagyszerb politikai-projektet vázol föl, munkásságának egy részét pedig átveszi a csetnik ideológiát napjainkban is magáénak valló Šešelj-féle Szerb Radikális Párt (ŠEŠELJ, 2002.).

A két háború közti jugoszláv politikai palettán fokozatosan megjelenő, majd mérsékelten megerősödő jugoszláv kommunisták már az 1920-as évektől teljesen más, egyrészt nemzetek fölötti internacionalista, másrészt egyfajta hazai unitarisztikus (de nem nagyszerb vagy egyéb nagynemzeti, hanem jugoszláv) nézőpontból szemlélték az SzHSz Királyság nemzetei közötti problematikát. A párt 1937 utáni időszakában elfogadja (éppen Josip Broz pártvezetése alatt) azokat a föderalisztikus-Jugoszlávia alapelveket, amelyek 1943-tól Jajcában papíron, majd 1945 után a valóságban is megfogalmazódtak.

² Tanársegéd, PTE TTK FI Politikai Földrajzi és Területfejlesztési Tanszék.

A jugoszláv Kommunista Párt (JKP) nemzeti politikája teljesen párhuzamosan épül ki a lenini-marxi nemzetfelfogásokkal, és 1948 után, amikor Tito „kénytelen külön utat járni”, a jugoszláv szocializmust, mint a lenini elvek igaz folytatását aposztrofálja a nemzeti politikában is. Ez egyfajta kettőséget jelent, ugyanis a nemzeti kategória – mint burzsoá produktum – továbbra is alapelvnek tekinthető, azonban ugyanígy minden népnek elismerik a saját nemzethez való jogát (melynek tagadása szintén burzsoá elnyomó ideológia), mely nemzet kiépítése lehetőséget nyújt majd a világméretű szocializmusba való beépülésre. Így már érthető az a nemzetté válási folyamat, autonómiaszint-növekedés, amit alkotmányosan folyamatosan tetten érhetünk Jugoszlávia 1945 és 1991 közötti történetében.

Nézőpontunkból fontos e párt Bosznia-politikája, amely érdekes módon nem teljesen forrt ki még a második világháború végére sem. Már az 1927-es évtől megfogalmazódik ugyan Bosznia-Hercegovina mint tér különállása, azonban a benne élő muzulmánokat változó módon (személyenként és korszakonként) sorolják a nemzetek közé. A jugoszláv kommunista mozgalom egészen az 1930-as évekig nem alakít ki állásfoglalást a muzulmán nemzettel kapcsolatban, alapjaiban vet el minden próbálkozást, amely szerint embercsoportnak vallási alapon politikai és nemzeti jelleget lehetne teremteni. A jugoszláv kommunisták 1935 után Jugoszlávia kvázi föderális berendezkedésének átgondolása mentén alakították ki véleményüket Boszniáról, mint különálló egységről, amely se nem horvát, se nem szerb. 1936-ban Kardelj a következőket írta: „Nem beszélhetünk a muzulmánokról mint nemzetről, hanem mint önálló etnikai csoportról”. Đilas 1939-ben a muzulmánt, mint etnikai csoportot definiálja, de kihagyja őket a délszláv népek sorából.

Az új Jugoszlávia tehát a már korábban elfogadott alapon – azonban az első Jugoszláviához képest jóval több elismert államalkotó nemzettel – föderatív államként alakult meg. Az új berendezkedésnek a már említett Bosznia-kérdés lett a legérdekesebb, és egészen az állam széteséséig folyamatosan nemzeti szempontból fejlődő és központilag fejlesztett területe.³ Az első Jugoszláviához hasonlóan ebben az államalakulatban is folytatódott a közös nemzet kiépítésére tett erőfeszítések sorozata, a jugoszlavizmus.

A szerb-horvát viszony, illetve a horvátországi és boszniai szerbség kérdése nem merült föl az előző, bosnyák-muzulmán kérdéshez hasonlóan, ugyanis minden Jugoszláviát alkotó népet (szerb, horvát, szlovén, montenegrói, macedón, majd 1971-től a muzulmán) államalkotónak ismertek el, függetlenül tartózkodási helyüktől. A jugoszláv nemzetek közötti „proletár békét” őrizendő, nem is igazán feszegették azokat a nemzetiségi kérdéseket, amelyek nem jelentettek égető problémát, sőt a mai távlatból valódi kérdésnek tűnő muzulmán-problematika is majd csak Aleksandar Ranković „kegyvesztettsége” után került elő.

Az előbbieket ellenére a nemzet fogalmáról, egységének szükségességéről és annak megvalósításáról szóló nyilvánosan is megjelenő viták már az 1960-as évek végén megkezdődtek. Az egyik ilyen politikai jellegű nyilvános polémia – mely az 1980-as évektől újra kibontakozódó „nagyszerb” ideológiai részről vált fontossá – a szerb Dobrica Ćosić és a szlovén Dušan Pirjevec

³ Megemlítenénk itt a folyamatosan változó népszámlálásbeli kategóriákat, a jugoszlavizmus központi erőltetésének periódusait, valamint a viszonyt, amit a muzulmánok viseltek az aktuális központi trend irányában.

között zajlott le 1961–1962-ben.⁴ Čosić képviselte ebben a vitában a „Pártvezetést”, hangsúlyozva a déli-szláv nemzetek egységének sürgetését (a marxi és lenini alapelveken, melyek szerint a nemzet egy múltó történeti kategória), és mint egy jelentős érvet a Jugoszláviát alkotó köztársaságok határainak nem nemzeti voltát hozta föl. Pirjevac ezzel szemben a nemzeti létet egy „kötelező állomásnak” tartja, amely addig áll fenn, amíg a nemzetek „el nem érik a kellő szintű önazonosságot, és nem nyerik ki az összes pozitív energiát abból az állapotból, amely felé, a fejlődésük folyamata és állapota miatt, jelenleg is tartanak”. Pirjevac szerint ezért a nemzeti integráció „egy időben harc is a kényszerű meghatározottságok és erőszak ellen, küzdelem az igaz szabadságért és a szervezet, mint egység minden egyes elemének teljes egyenjogúságáért”. A két ideológus vitájának érdekessége, maguk a személyek, illetve az ő általuk fémjelzett politikai hatások utóéletében van. Pirjevac jelentős hatással volt a szlovén reform-kommunisták őt követő generációjára, de a vele egy generációt képviselő Boris Kajgerre⁵ vagy a munkás öngazgatási struktúrát részben kidolgozó Boris Kidričre is. Bár Jugoszlávia szétesését nem élte meg, politikai reform-irányvonala meghatározó volt a Jugoszlávia szétesésekor Szlovéniát képviselő politikusok között. Čosić pedig megélve Tito halálát és a jugoszláv rendszer szétesését, a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia tagjaként egyik (egyes vélemények szerint meghatározó) szerzője volt (még ha aláírója nem is) a nagyszerb ideológiát újra tudományos szintre emelő (Garašanin, Moljević után) és Slobodan Milošević nacionalista politikájának kvázi programot adó 1986-os Memorandumnak.

A nemzeti felfogásban meglévő ellentétek az 1960-as évek második felében még inkább eltávolodtak egymástól. Aleksandar Ranković eltávolítása a Jugoszláv Titkosszolgálat éléről és a JKP-ből csak egyik eleme volt annak az átalakulásnak és reformfolyamatnak, amely a Horvát Tavasz (Hrvatsko Proljeće) reformmozgalomban öltött testet. Azonban a Jugoszláviához hasonló központosított diktatúrákban a reformirányok és a centralista törekvések mindig ciklikusan változtak, így itt is.

1966-ban a Ranković leváltásával megindult reformmozgalom egyik legfontosabb elemeként a nemzeti kérdés felszínre kerülését figyelhetjük meg, részünkről elsősorban horvát témában, 1967-ben megjelent „Deklaráció a horvát irodalmi nyelv helyzetéről és elnevezéséről” című cikk fontos, amelyet a legfontosabb horvát intézmények (tanszékek, egyetemek, történettudományi intézetek, Matica) írtak alá és jelentettek meg. A dokumentum több szembetűnő nemzeti kérdést érintő elemet tartalmaz. Először is a muzulmán bosnyák nép tényével még nem számol abban az időben, amikor már a boszniai kommunista párton belül is

⁴ A nyilvános vitát egy Dobrica Čosić-al készített riport indította el az 1961. január 20-i zágrábi Telegram-ban, melyben azt állította, hogy a jugoszláv tagköztársaságok közti kommunikáció akkor válik teljessé, ha megszűnnek a tagköztársaságok, és figyelmeztetett a jelenlegi szerb, horvát és szlovén nacionalizmusokkal való küzdelemre. Dušan Pirjevac (a szlovén partizánmozgalom meghatározó alakja, aki egy évig tartó 1948-as börtönbezárása utáni irodalomtörténettel, történelemmel, és áttételesen természetesen politikával kezdett el foglalkozni mint egyetemi professzor, később a KPJ-be is visszatért) válasza a Ljubljanei Naša Sodobnost-ban 1961 márciusában megnyitja a vitát, amely valójában Jugoszlávia, a tagköztársaságok és a nacionalizmusok két eltérő felfogásának a különbözőségéből eredt.

⁵ A II. világháború után a Jugoszlávián belüli Szlovén Szocialista Föderatív Köztársaság miniszterelnöke, 1962-től jugoszláv szövetségi miniszterelnök helyettes, reformpárti politikus.

elindult valamiféle nemzeti útkeresés (ebben az évben zárják ki a pártból Filipović Muhamedet, mivel a muzulmánt, mint önálló népet jellemezte).

A deklaráció a nyelvet a legfontosabb nemzeti attribútumként tekinti, és ez alapján meghatározza az alapvető irányelveket. Leválasztja a szlovén és macedón nyelveken kívül a horvátot is a szerbről, kiemelve e nyelvek egyenjogúságának hiányát és igényét. Tartalmában az 1954-es „újvidéki nyelvi egyezség” alaptételeit⁶ tagadja, illetve komoly felülbírálatát sürgeti, igényeket megfogalmazva a horvát és a szerb nyelv regionális használatának elválasztásában. Ezt a deklaráció – igényei megfogalmazásának második pontjában – a következőképpen fejezi ki:

–„Szükséges biztosítani a horvát nyelv következetes alkalmazási feltételeit az iskolákban, sajtóban, köz- és politikai életben, a rádióban és televízióban, amikor is a horvát lakosság igényeiről van szó, valamint hogy a köztisztviselők, tanárok és a köz ügyén dolgozók, származási helyüktől függetlenül használják annak a közegnek (környezetnek) az irodalmi nyelvét, amelyben munkálkodnak.”

Ebből az olvasatból nem igazán tűnik nyilvánvalónak, hogy a közeg, környezet szó mit is takar. Ez lehet nemzetiségi regionális karakterű felosztás, illetve föderatív egységenként meghatározott (köztársaság, autonóm tartomány). Mindkét esetben komoly gondokat vetett volna fel ilyen jellegű nyelvi alkalmazás Bosznia-Hercegovinában, a Vajdaságban vagy a szerbek által lakott horvát területeken.

Az 1974-es új alkotmány széles jogkörei egyrészt a deklarálni kívánt politikai szabadságnak voltak mutatói, azonban a jugoszláv társadalmi-tudományos elit széles látóköre és nyitottsága a nyugati tudományos trendek felé csak félig valósult meg. Ennek ellenére a titói Jugoszlávia alatt alakult ki az a tudományos irány a történeti és a társadalomföldrajzi kutatásokban is, amelyet modernnek nevezhetünk. A politika és a tudomány összefonódása a jugoszláv esetben természetesen még keveredett a már említett nemzeti vonalokhoz képest, amelyek a hetvenes évek végén kezdtek igazán kialakulni (bár mindig is volt még ebben a titói érában is nézetkülönbség, ami érthető is a tudományos előzmények kapcsán). Ennek az egyik leglátványosabb jele a „tabu témák” iránti érdeklődés, illetve azok új jellegű tabuként való értékelése. Ez leginkább az általunk fontos, és érdeklődésünk szemszögéből kiemelten kezelendő nemzeti kérdéskörben szerepet játszó problematikában jelent meg. A horvát történetírásban és történeti földrajzban ilyen volt a határőrvidékek, a középkori vlahok és a szerbek viszonya, valamint a horvát önállóság kérdése. A nyolcvanas években azonban megszorodtak az ilyen problémákkal foglalkozó kutatók, kutatócsoportok, és ez az új érdeklődés általában két utat járt, járhatott be. A jugoszláv tudományok a marxista elvek alapján meglehetősen kényesen nyúltak a tabukhoz⁷, de mégis bátorkodtak tudásukat és tapasztalatukat latba vetni az egyre inkább

⁶ Az újvidéki egyezség szerint a szerbek, horvátok és montenegróiak nyelve egy nyelv, melynek két formája (e-ző és ije-ző), valamint két írásmódja van (cirill és latin); egy nyelv, mely két centrum, Zágráb és Belgrád által fejlődött. A deklaráció azonban a Belgrád centrumú és számos téren (hadsereg, kormányzat és politika, kereskedelem, diplomácia, törvényhozás, bíróságok, közszolgálati médiumok) központosított állam, valamint az újvidéki egyezség nem precíz megfogalmazása és alkalmazása mentén, hibájából a horvát nyelvet mellőzöttnek, semmiképpen sem a szerbvel egyenrangúnak ítélte meg. Ezért azt, mint külön irodalmi nyelvet fogalmazza meg Jugoszlávián belül.

⁷ Véleményünk szerint kezdetben ilyen pl. Drago Roksandić, aki a horvátországi szerbek és a határőrvidék komplex kutatásának egyik jeles alakja, a határőrvidéket kutató szerb–horvát közös akadémiai csoport egyik „vezéregyénisége” volt.

nacionalizálódó nemzeti előjelű tudományos életben. Azonban Jugoszlávia káoszba fordulásával és szétesésével ennek a csoportnak is valamilyen formában a második csoport útját kellett választania, amely már az 1980-as években „nemzetibb” hangot ütött meg az addig „elfeledett vagy marginalizált” témák kutatásában. Ilyen szembeötlő tény például a történeti etnikai kartográfiai művek hiánya, vagy nagyon kis száma. Ez részben érthető egy olyan történelmi háttér esetében, amelyben az el nem kötelezett embertömegek száma a jelenben is igencsak magas volt (jugoszlávok, a muzulmán kérdés, az albánok kérdése Koszovóban...). Ezzel szemben más volt a helyzet a diaszpórákban. Ezek egyrészt megőrizték szélsőséges nemzeti voltukat is, azonban akadtak köztük jó néhányan, akik a kívülről jövő látásmódjukat és a kötődésüket előnyre tudták formálni, és ők azok, akik számunkra is fontosak. Ilyen például Ivo Banac, aki a királyi Jugoszlávia belső nemzeti-politikai mozgalmainak kutatásában játszott jelentős szerepet; a Jelavich házaspár, akik szintén a nacionalizmusok kutatásával foglalkoztak, de az egész Balkán átfogó történetét vizsgálták; vagy Srećko M. Džaja, aki elsősorban a boszniai medievalisztikában alkotott, nem Jugoszlávia területén máig is jelentős műveket. Természetesen volt a diaszpórának egy másik arca is, amely a második világháborúban a szélsőségekben kulmináló nemzeti radikalizmusokat vitte tovább, azonban ezeknek a műveknek a (alacsony) tudományos szintje, logikai felépítése (felépítetlensége) többnyire elárulja, hogy inkább a korai történelmi szemlélet radikalizált romantikusai.

A bosnyák tudomány, mint már említettük, később lett tényező ebben a „tudományos játszmában”, és természetes módon saját prioritásai mentén fogalmazta meg legerősebb oldalait, ez pedig az orientaliztikából fakadó oszmanisták nagy számában mutatkozott meg (ellentétben például a medievalisták kis számával, és ez leginkább a bogumil tézishez való ragaszkodás, és az abból kifolyólagos meghatározottság eredménye). Ez azért is jelentős, mert az Oszmán Birodalom közvetlen jelleggel minden ex-jugoszláv nép – kivéve talán a szlovéneket, akiknek a tudományos elitje észrevehetően kimaradt e „közös” témák taglalásából – történetében, történeti-földrajzi szemléletében, nemzeti fejlődésében jelentős szerepet töltött be.

A tudomány radikalizálódásának legkiemelkedőbb jele a Szerb Tudományos Akadémia Memoranduma volt, amely az 1986. szeptember 24 és 25-i „Večernje novosti”-ban jelent meg. Aláírói, szerzői a szerb tudomány jeles képviselői voltak, akik gyakran a már említett vegyes horvát-szerb tudományos tanácsok tagjai, vezetői voltak.⁸ Ez azért is fontos, mert az elvi cél, a tudományos közelítés ezzel az aktussal alapjában lett megsemmisítve (még akkor is, ha erre 1986 után is több alkalommal sor került). A Memorandumnak két alapvető része van, egy szellemiségben megírva. Az első rész (első 40 oldal) Jugoszlávia gazdasági, morális, politikai kríziseit kiemelve készíti elő a második részt (40–74 oldal), mely a szerb nép és Szerbia helyzetét taglalja Jugoszlávián belül. Már az első rész alapállása, mely szerint a centralizáció vezethet csak

⁸ Ilyenek például: Pavle Ivić nyelvész, aki tagja volt a horvátországi szerbeket kutató akadémiák közti bizottságnak; Dušan Medaković, művészettörténész, a szerb barokk (mely elsősorban a kárpát-medencei szerb szállásterületekhez köthető) egyik legjelesebb ismerője; Miloš Macura, a szerb történeti demográfia (etno-demográfiai változásokat is kutató) kiemelkedő képviselője; Radovan Samardžić történész, akinek munkásságában a XVI–XVII. századi Dubrovnik kutatása kiemelkedő részt foglal el, majd később a Memorandum után Koszovóval is aktívan foglalkozni kezd; Vasilije Krestić, a horvát–szerb viszonyt aktívan kutató, szélsőségeiről azóta is híres történész, az Akadémia levéltárának igazgatója.

eredményes gazdaságpolitikához és fejlődéshez igazából „sántít”, azonban egységben vizsgálva a dokumentumot jól kiegészíti a második részt. Valójában ez a második rész az igazán fontos számunkra, ugyanis kiemelt helyen foglalkozik a horvátországi és boszniai szerbek helyzetével, problematikájával, jelen és történeti perspektívából is. Bár később a memorandumot aláírók tagadták politikai céljukat⁹, az „antibürokratikus forradalom” retorikájában és eszközeiben, és a későbbi politikai nacionalizmusban is fellelhetők az itt felélesztett gondolatok, alapelvek. A mű épülő szerkezetű, távolról közelíti meg a kiemelendő problémát. Először is leszögezi a szerbség marginalizációs tendenciáinak történeti alapjait. Ebben a tabukkal szakítva kritizálja Titót és Kardelj-t, méghozzá nemzeti alapon, ami a szerb közbeszédre, miszerint a horvát Titó tudatosan gyengítette az unitaristának tartott szerb népet, akadémiai pecsétet adott. Ezek után az 1974-es alkotmány kritikája következik, kiemelt helyen az autonóm területek kérdésével (Koszovó, Vajdaság). Koszovó esetében az elemzés előveszi Cvijić romantikusan túlbecsült számadatait a XVII. század végi nagy szerb elvándorlásról, az albánokat elsődleges bűnösnek megnevezve ezért (szó sincs semmilyen Oszmán Birodalomról). Ezek után a memorandum rátér a horvát területekre, mint a szerbek diszkriminációjának következő állomására. A nyelv, gazdaság és civil társulások terén állapítja meg leginkább a dokumentum a szerbek tudatos asszimilációját és presszióját. Kiemeli a szerbek által lakott területek gazdasági elmaradottságát, azonban ezen a ponton nem időzve, inkább a nyelvi és kulturális autonómia kérdéskörével foglalkozik¹⁰. Bosznia-Hercegovina és a Vajdaság kisebb súllyal vannak megemlítve, mint a két felsorolt terület, aminek több oka is lehet, de ennek elemzése jelenleg nem feladatunk. Valószínűleg a mentális államtér-fikció szempontjából ezek a területek inkább voltak a centrum, mintsem a veszélyesen távolodni látszó perifériák részei (Koszovó, Horvátország). A szerb-horvát kontaktzóna szerbségének kezelése nagyon is párhuzamos a dokumentumban a későbbi belgrádi politikai álláspontokkal. E szerint, ahelyett, hogy a szerbség kialakulásának történeti jellegét és specifikumait figyelembe vennék (ami valószínűleg az egyetlen működő opció lehetett volna önszerveződő módon) a belgrádi függés szükségszerűségét hangsúlyozza szerb-integrációs alapon. Azonban ez a politikai-társadalmi alap véleményünk szerint egy vegyes etnikumú területen földrajzi-stratégiai dominanciaváltást jelent csak, és nem az egészséges reális helyzeten alapuló, regionális öntudatot figyelembe vevő megoldást. A műben a szerb nép regionalizmusának a megemlítését sem találjuk, ami részünkről a nagyszerb integrációs törekvéseknek a magját hordozza magában. Természetesen ez a magyarázat figyelembe veszi azt a kaotikus helyzetet, amely majd létrejön Jugoszlávia struktúráinak fellazulásával, amelyben a „túl egyértelmű, egyszerű” megoldások az események felgyorsulása miatt mindig is esélyesebbnek tűntek a néha bonyolult realitásnál. Azonban az elemzésünk végén kiemelnénk, hogy ez az „egyszerűsítési” tendencia már megkezdődött a Memorandum, tehát a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia által, bár

⁹ Egyik aláírója Kosta Mihajlović jogász-közgazdász, Milošević védelmében a hági törvényszéken 2004 decemberében kiemelte, hogy a Memorandum belső használatra készült, nem a nyilvánosság számára (bár Garašanin és Moljević művei is „belső” használatúak voltak, politikai hatásuk egyértelmű), amelyet félreértettek és politikai, nagyszerb tartalmat tulajdonítottak neki.

¹⁰ Olyan argumentumok felhozásával, hogy a horvát nyelvészek purista felfogása a technikai civilizáció és az idegen nyelvek megértésében hátráltató tényezőnek számítanak. Ezek beépítése a horvát nyelvbe a szeparatista horvát nyelvészek erőltetésének eredménye.

ebben a folyamatban nem maradtak egyedül sem a szerbek, sem akadémiajuk, ugyanis hamar akadtak ellenlábasaik ebben a „párbajban”.

Irodalom

- BANAC, IVO 1995: Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Duriex. Zagreb, p. 374.
- BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTÍN 2003: A birodalom kormányzása (FORD: MORAVCSIK GY.). Lectum kiadó, Szeged, pp. 69–104.
- BOGOVIĆ, MILE 1993: Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za mletačke vladavine. Kršćanska sadašnjost, Školska knjiga, Zagreb, p. 187.
- FOSSÉS DES CHAUMETTE 1812: Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808. Berlin, p.154.
- FÉNYES ELEK 1836–1840: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, V–VI. kötet. Trattner-Károlyi, Budapest, pp. 3–83., pp.167–261.
- FODOR FERENC 2006: A magyar földrajztudomány története. (ED. DÖVÉNYI Z.). Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Intézet, Budapest, pp. 328 – 367.
- HAJDÚ ZOLTÁN 2003: Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra. IN: Balkán Füzetek, No.1. Pécs, p. 71.
- JELAVICH, CHARLES 1992: Južnoslovenski nacionalizmi. Jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914. Školska knjiga, Globus nakladni zavod. Zagreb. p. 331.
- JURIŠIĆ, BLAŽ 1971: Ante Starčević, Misli i pogledi. Ed. Jurišić Blaž. Zagreb, p. 224.
- MANDIĆ DOMINIK 1990: Hrvati i Srbi dva stara različita naroda. Nakladni zavod matice hrvatske. Zagreb, p. 320.
- MALCOLM, NOEL 1995: Povijest Bosne – kratki pregled, Erasmus Gilda – Novi Liber DANI, Zagreb – Sarajevo.
- PRIBIČEVIĆ SVETOZAR 1952: Diktatura Kralja Aleksandra. Prosveta Izdavačko Preduzeće Srbije, Beograd, pp. 5–37.
- REGAN, KREŠIMIR (ED.) 2003: Hrvatski povijesni atlas. Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2003. Zagreb, p. 386.
- RENDIĆ MIOČEVIĆ, IVO 1996: Zlo velike jetre: povijest i nepovijest Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba. Biblioteka znanstvenih djela, 85. Split. pp. 127–293
- RESS IMRE 2003: A bosnyák nemzettudat fejlődése (IN: ÁBRAHÁM-GEREBEN STEKOVICS (szerk): Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában) PPKÉ BTK, Piliscsaba.
- RESS IMRE 2004: Kapcsolatok és keresztutak, horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. L'Harmattan, Budapest, p. 288.
- ROKSANDIĆ, DRAGO 1991: Srpska i hrvatska povijest i „nova historija”. Stvarnost. Zagreb, p. 313.
- ROKSANDIĆ, DRAGO 1991: Srbi u Hrvatskoj, od 15. stoljeća do naših dana. Vjesnik, posebno izdanje. Zagreb, p. 158.
- ROKSANDIĆ, DRAGO 2004: Etnos, konfesija, tolerancija. Srpsko kulturno društvo prosvjeta, biblioteka historijska istraživanja. Zagreb, pp. 219–266.
- RUMENJAK, NIVES 2005: Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća, Uspon i pad Srpskoga kluba. Hrvatski institut za povijest, Biblioteka hrvatska povijesnica, monografije i studije III/30. Zagreb, p. 603.
- SOKCSEVITS DÉNES 2000: A horvát nemzettudat fejlődése (XVIII–XX. század) IN: ÁBRAHÁM-HALÁSZ-KORHECZ (szerk.) - Pro minoritate 2000/Nyár Pro minoritate alapítvány 2000. pp.25-30.
- SOKCSEVITS DÉNES 2006: A Horvát és a Szlavón Katonai Határőrvidék IN: PAP N (szerk): A Balatontól az Adriáig. Lomart, Pécs, pp. 85-92.
- SOKCSEVITS DÉNES – SZILÁGYI IMRE – SZILÁGYI KÁROLY 1994: Déli szomszédaink története. Budapest.
- ŠOKČEVIĆ, DINKO 2006: Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata. Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga. Naklada P.I.P. Zagreb. p. 382.
- ŠEŠELJ, VOJISLAV 2002: Ideologija srpskog nacionalizma, Naučno i publicističko delo Prof. Dr Laze M. Kostića. Drugo izdanje, Velika Srbija a.d. Beograd, p. 1024.

TELEKI PÁL 1934: Európaról és Magyarországról. Athenaeum, Budapest, pp 30–50.

TOPALOVIĆ, DUŠKO 2000: Balkanska Europa. Diorama. Zagreb. p. 182

ŽULJIĆ, STANKO 1997: Srpski etnos i velikosrpstvo. AGM, Crni dosier. Zagreb, p. 313.

L. V. SUDLAND, (PILAR, IVO) 1990: Južnoslovensko pitanje, Hrvatska demokratska zajednica. Podružnica Varaždin